Підприємництво, господарство і право. - 2011. – №6. – С. 110-114.

Стефанія Осадчук,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри правового регулювання
економіки та правознавства
Тернопільського національного
економічного університету

Договірні правовідносини: методологічні засади дослідження

Анотація

В статті висвітлюється проблема методологічних засад дослідження договірних правовідносин. Наголошується на необхідності поліметодологічного підходу в їх пізнанні

***Ключові слова**: правовий договір, договірні правовідносини, договірне право, методологія дослідження, поліметодологізм, антропоцентричний підхід*

Аннотация

В статье освещается проблема методологических основ исследования договорных правоотношений. Акцентируется на необходимости полиметодологического подхода их исследования

***Ключевые слова:** правовой договор, договорные правоотношения, договорное право, методология исследования, полиметодологизм, антропоцентрический подход*

Annotation

This article considers an issue of methodological grounds for contract jural relation. It emphasizes the necessity to apply poly-methodological approach in its study.

***Key words:** legal contract, contract jural relation, contract law, research methodology, poly-methodology, anthropocentric approach*

В умовах переходу України до демократичних засад життя, ствердження шкали гуманістичних цінностей, розбудови громадянського суспільства як

сфери горизонтальних зв'язків між громадянами, а не вертикальних, ієрархічних, і, найперше, масової появи людини ринкового типу зростає роль і значимість договірних правовідносин як засобу успішного здійснення цих нових реалій життя.

У будь-якому дослідженні методологія складає, як правило, його вступну частину. Наукове дослідження договірних правовідносин потребує такого методологічного забезпечення, яке відповідало би природі, полісутності, специфічним характеристикам предмета дослідження. Загальновідомо, що саме предмет дослідження диктує вибір його методів.

До проблеми дослідження методологічних засад договірних правовідносин зверталися низка як українських, так і зарубіжних правників-цивілістів. Серед них: С. Бервено, О. Дзера, З. Ромовська, О. Підопригора, Д. Боброва, Н. Кузнєцова, Я. Шевченко, К.Забоєв, К. Кьотц, Х. Цвайгерт та ін. Їх доробки є цінним науково-методологічним підґрунтям для наступного висвітлення зазначеної проблеми.

Оскільки основним завданням правового порядку являється створення і забезпечення свободи і самовизначення індивіда, кожен повинен володіти свободою дії, незалежно від впливу держави, різних владних структур – на цьому акцентує одна із основних теорій правової доктрини, в тому числі і європейського приватного права, що відповідає на питання про визнання сучасними правовими системами обов'язкового характеру договорів приватних осіб і забезпечення їх виконання державою. У зв'язку із цим, кожному повинна бути надана можливість вільного волевиявлення, можливість будувати свої взаємовідносини з іншими індивідами на його власний розсуд відповідно до потреб та інтересів власного буття, а не відповідно до обов'язкових і встановлених ззовні приписів, а також свобода в здійсненні тих цілей, які кожний вважає необхідними при умові поваги до гідності та свобод інших індивідів. Звідси випливає наступне: держава повинна рахуватися із свободою індивіда і надавати йому право на самовизначення, на особистісну автономію. А це, в свою чергу, означає для індивіда не тільки свободу віросповідування,

свободу слова, право приватної власності, свободу торгівлі і підприємництва, але і свободу договорів: чи вступати і з ким вступати у договірні відносини [1, с.7-8].

Таким чином, договір постає як певна універсальна категорія суспільного життя і економічних відносин, являється вільним регулятором, причому договірне регулювання вважається природнім або, можна сказати, природнім саморегулятором суспільства та економіки. К.Забоєв вважає, що договір - це „унікальний правовий інструмент, який є основним фактором, що спрямовує розвиток ринкової економіки, який дозволяє виявити дійсну волю учасників економічних відносин, визначити потреби суспільства в тих, чи інших товарах або послугах і забезпечити їх оптимальне задоволення" [2, с.31]

Договір є регулятивним засобом приватного права, що базується на рівноправності, вільному волевиявленні та майновій самостійності учасників договірних правовідносин. Це своєрідний спосіб самореалізації індивіда, який вимагає від нього низки якостей економічного, морального, духовно - інтелектуального тощо характеру. Для функціонування договірних правовідносин необхідний достатній рівень морально-етичної культури, включаючи і правову для усіх сторін договору, довірливе ставлення одна до іншої, відповідальність за взяті на себе зобов'язання, ставлення до іншого як рівноцінного собі. Існування договірних відносин можливе в умовах вільного спілкування сторін, що формально урівнені в свободі своїх дій, що, безумовно, є справедливим.

Із прийняттям Цивільного кодексу України (далі ЦК) істотно змінилася роль договору у співвідношенні зовнішнього (державного) і внутрішнього регулювання (саморегулювання) шляхом посилення засобів договірного саморегулювання. Яскравим підтвердженням цього слугують статті 6,7 ЦК України, якими закріплюється самостійна праворегулююча роль договору і звичаю і навіть, більше того, адже сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд (ч.3 ст.6 ЦК). Це дало підстави окремим науковцям висунути

дещо спірну тезу про те, що в договірній сфері ЦК України відсуває закон на друге місце, віддаючи перевагу договірному регулюванню [3,с.43]. Відповідно до ч.1 ст.626 ЦК договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Таке трактування договору дослідники вбачають у прагненні авторів цього документа уніфікувати термінологію цивільного права України та Російської Федерації, в ЦК якої є аналогічна за змістом стаття. В ній сказано, що:«Договором визнається згода двох або декількох осіб про встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків» [3, с.44].

Законодавче визначення поняття договору було дещо покритиковано у зв'язку з відсутністю в ньому категорії правочини, яка введена замість поняття «угода». Досліджуючи цю проблему, С.Бервено зазначає, що новий ЦК України сприйняв поняття договору, сформульоване в юридичній доктрині ще радянського періоду, яке зводилося до розуміння договору як юридичного факту, що породжує відповідні цивільні правовідносини. Тобто, в ньому взагалі не знайшлося місця ознакам, які хоча б певною мірою відображали нові базові принципи побудови договірного права. М.Сібільов зазначає, що саме правочинна природа договору дала можливість дослідникам виявити його ознаки як юридичного факту: по-перше, наявність єдиного волевиявлення двох або більше осіб, що виражає їх загальну волю; по-друге, спрямованість спільних дій на досягнення певних цивільно-правових результатів. [4, с.88].

С.Бервено визначає договір як правомірний правочин (правомірну угоду) взаємоузгодженої волі двох і більше сторін, спрямованої на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, у формі зобов'язального правовідношення та на врегулювання відносин між цими сторонами шляхом закріплення цих прав та обов'язків, як правило, у формі відповідних умов договору, у визначеній законом формі. Наведене визначення поняття договору є, безумовно, лише доктринальним, але воно містить такі складові, які засвідчують багатство його змісту [3, с.46].

Чи не найповніше визначення поняття договору дав М.Сібільов: „Договір у сфері приватного права – це єдине волевиявлення двох або більше юридично-рівних осіб, що збігається, зафіксоване у випадках, передбачених нею або законом, у письмовому документі з подальшою його легалізацією, що виражає їх спільну вільну волю на досягнення певних цивільно-правових (приватних) результатів майнового чи немайнового характеру, настання яких відбувається в межах зобов'язання з позитивним змістом, що виникає між ними і не зачіпає прав і законних інтересів третіх осіб, у разі здійснення боржником певних дій, які відповідають праву вимоги кредитора" [4, с.93].

Методологія дослідження є не лише результатом наукового пошуку, а й самостійним творчим процесом. "Методологія, – слушно зазначає В. Селіванов, – не містить в собі готових конкретних рішень і висновків щодо проблем, які досліджуються з метою теоретичного та практичного вирішення. Методологія служить засобом їх одержання в процесі дослідження актуальних суспільних проблем і впровадження результатів дослідження в суспільну практику" [5, с. 473]. Методологія пізнання права є загальнонауковим феноменом, що охоплює своїм змістом всю сукупність пізнавальних засобів (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загально - і частково наукові методи і поняття), які вироблені всіма суспільними науками і, передусім, юридичною, застосовуються в процесі пізнання правової дійсності та практичному її перетворенні, підкреслює Д. Кєрімов [6, с.52].

С.Гусарєв слушно зазначає, що "Методологія правознавства, його окремих складових перебуває у нерозривному зв'язку з домінуючими у суспільстві принципами правової доктрини, яка по суті й виконує функцію вихідних начал праворозуміння, закладає основи правового пізнання дійсності "[7,с.26]. Складність цієї ситуації зумовлена "загальним станом і проблемами методології права загалом. Загальний стан розроблення методологічних проблем українського правознавства відстає від сучасних потреб, хибує відчутними недоліками" [8, с.29-30].

Поліметодологічний, комплексний підхід до права та розмаїтих елементів його буття дозволяє отримати цілісний образ цього феномена, адекватне його трактування, право та його складові постають не частковими, а багатовимірними, людиномірними, не лише соціальними, а й духовно-культурними утвореннями. Сучасна правова реальність, щоб бути пізнаною, вимагає від дослідника комплексного підходу, застосування всього накопиченого наукового досвіду, знань, виробленого арсеналу методів, засобів і форм пізнання.

В контексті філософської методології, яка здебільшого декларується, але поки що не є поширеною в українській цивільно-правовій галузі знання, але яку необхідно використати для адекватного дослідження договірних правовідносин, є принцип антропоцентризму**,** який можна вважати однією із фундаментальних засад дослідження. Науковці справедливо підкреслюють, що, "методологічний людиноцентризм", насамперед, позначився "своєрідним "вивільненням" людської особистості з доволі жорсткої попередньої залежності від ієрархізованої системи соціально-політичних зв'язків та її конституювання як автономного та відповідального правосуб'єкта" [9, с.100]. І як наслідок, людина почала усвідомлювати себе не лише суб'єктом та засобом реалізації права, а його творцем та метою. Засадою такої методології є "постулювання автономності та індивідуальності кожної людської істоти як основної конституційної цінності"[9, с.107]. В світлі цього методологічного підходу саме людина-особистість є мірилом, критерієм зрілості, повноцінності, розвиненості або ж, навпаки, - нерозвиненості, незрілості договірного права. Можна стверджувати, що існують антропологічні передумови договору як форми права. Людина, будучи істотою діяльнісною, творчою, динамічно–активною, автономною, не лише істотою публічно – державною, але й людиною приватною, маючи доволі обсяжну сферу приватного життя, має велику потребу у відносній автономії для здійснення приватних інтересів, для самовизначення, для самореалізації. Це природна необхідність, вона органічно витікає із людського існування не лише у сфері державно – публічного буття, а й поза ним. Вона випливає із творчо-конструктивної суті людини, її здатності бути

творчою, діяльнісною, самодостатньою. І.Покровський чудово виразив ідею про гуманістично-творчу функцію договору в наступних рядках: ”Всілякий договір є здійсненням приватної автономії, тієї активної свободи, яка складає необхідну передумову самого цивільного права”[20,с.249-250]. Окрім того, що людина істота автономна, і такою вона повинна виступати в договірних правовідносинах, вона ще й розумна, моральна, духовна, культурна, вольова тощо; водночас вона ж і трансгресивна, тобто здатна до переступання через загальноприйняті, встановлені правила; вона і бездуховна, неокультурена, аморальна, агресивна, нерозумна тощо. Людина антиномічна, тобто суперечлива сама в собі, і це треба враховувати, висвітлюючи проблему договірних правовідносин. Принцип антропоцентризму, що не знайшов поки що широкого застосування в українському правознавстві, розвивають вітчизняні філософи права: В.Бігун, О.Бандура, О.Грищук, В.Брюггер, О.Маноха, М.Патей-Братасюк, Б.Чміль, М.Костицький та ін.[10,11,12,13,14,16].

Філософський підхід, який дає в результаті узагальнений образ предмета дослідження, передбачає застосування діалектичного методу, який вимагає погляду на предмет дослідження в розвитку, в часі, у взаємозв’язку з різними сферами та рівнями суспільного життя загалом, врахування впливу на інститут договірного права чинників суб’єктивного та об’єктивного плану, дозволить побачити його як складний, багатовимірний процес, навіть соціокультурний феномен, об’єктивно та суб’єктивно детермінований, залежний від рівня розвитку суспільства, приватновласницьких відносин, якості державної влади та політики, розвитку економіки, стану розвитку права, якості законодавства, розвиненості чи нерозвиненості правового мислення тощо.

Важливим у дослідженні договірного права є використання аксіологічного (ціннісного) підходу, що теж належить до методів філософського плану. Правове пізнання не може бути позаоціночним, – стверджує М. Козюбра [15, с.28], і це природно, бо правознавець, будучи людиною певної культури, є носієм ієрархії цінностей і дивиться не лише на право, а й на світ загалом крізь призму ціннісних інкарнацій.

Про формальну рівність сторін у договорі писав Епікур, відомий історично першою філософсько-правовою концепцією лібералізму та ліберального індивідуалізму. В. Нерсесянц зазначає, що епікурейське договірне трактування держави та права “ вбачає рівність, свободу та незалежність членів договірного спілкування” [17, с.423]. Задовго до Епікура Арістотель писав, що право можливе лише між рівними та вільними людьми (“Етика”). Договір, тобто ґрунтоване на паритетному узгодженні оформлення правових відносин” [18, с.222] неможливий між суб’єктами, що є підневільними, не мають можливості здійснювати автономно свою волю, приймати самотужки рішення стосовно предмета договору, умов його виконання, припинення договірних відносин тощо. Правовий договір – це форма втілення принципу формальної рівності сторін у свободі та справедливості [19, с.37]. Порушення цієї рівності веде до руйнації правових відносин, розірвання їх. Використовуючи ціннісний підхід, маємо можливість проаналізувати, наскільки інститут договірного права гуманістично наповнений, які цінності ним стверджуються та захищаються, в якій мірі вони здатні служити гармонії суспільних відносин, забезпечувати належний рівень розвитку держави та суспільства, давати відповідний нинішньому часові рівень життя пересічному українцеві, стверджувати справедливість тощо.

Дослідження договірних правовідносин вимагає широкого використання герменевтичного підходу. Правнича герменевтика може бути застосована і в якості онтології, і в якості методу, з допомогою якого здійснюється буквальне тлумачення договірного права. З допомогою герменевтичної методології можна виявити смислові характеристики таких концептів та цінностей як: людина, її права та свободи як найвищі цінності; справедливість, рівність, суб’єкт договірного права, умови договору, предмет договору, принцип верховенства права в контексті договірного права тощо.

Для дослідження зазначеної вище проблеми доречно використано також низку спеціально-правових методів, зокрема, соціологічно-правовий метод, який дозволяє зрозуміти договірне право як соціокультурне явище, формує

погляд на нього на базі конкретних соціальних фактів, трактує їх як явища соціальної взаємодії, “право в житті”, розкриває взаємодію і взаємовплив специфічних внутрішніх щодо них і зовнішніх чинників. Цей метод дозволяє вивчити безпосередні наслідки соціальної дії договірного права, залежність його розвитку від соціального зрізу суспільства, співвідношення у ньому інтересів різних соціальних груп, проаналізувати правову форму відносин, зміст прав та обов’язків суб’єктів права тощо.

Використання порівняльно-правового методу при дослідженні договірних правовідносин теж є ефективним і передбачає деякі науково обґрунтовані вимоги: критичний підхід до чужого досвіду, врахування історичних, національних, релігійних особливостей. Метод юридичної компаративістики разом з історично-порівняльним і системним має можливість всебічно розкрити проблему становлення інституту договірного права, договірних правовідносин, особливостей їх розвитку в різних правових культурах, особливості, переваги стосовно інших форм права тощо.

Формально-догматичний метод у нашому дослідженні, дозволяє встановити зовнішні ознаки низки правових явищ, їх відмінностей одне від іншого, виробити поняття, дати їх визначення і т.п. Застосування формально-догматичного методу зумовлює широке використання таких раціональних способів пізнання як аналіз, синтез, індукція, дедукція, теоретичне моделювання тощо. Юридичне мислення є переважно раціоналістичним, – наголошує О. Бандура, – а тому невід’ємною його рисою є “потреба у залученні арсеналу логічних методів” [16, с.77]. Проте, при всіх потенційних можливостях формально-догматичного методу, він не здатний відобразити істину досліджуваного нами предмета в повній мірі, бо має свої межі застосування, тому доповнення його іншими методами та прийомами є цілком природним.

Монометодологізм як принцип пізнання, що домінував до недавнього часу у вітчизняному правознавстві, нині вичерпав себе, оскільки давав можливість лише часткового, однобокого пізнання складних, багатогранних утворень,

якими є елементи «імперії права» (Р.Дворкін), зокрема, і договірні правовідносини. Таким чином, адекватне висвітлення цього предмета дослідження можливе при взаємо доповненні різних методів пізнання: філософського плану, загальнонаукових, спеціально-наукових [21]. Лише в поєднанні вони забезпечують цілісне і глибоке бачення предмета дослідження, допомагають осягнути істину в праві.

Використана література:

1. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. - М., 1998.- Т. **1**. с.7-8.
2. Забоев К. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора . – СПб.: Издательство: Юридический центр Пресс, 2003. – 184 с.
3. Договірне право України. Загальна частина //за ред. О. Дзери. - К.: Юрінком Інтер, 2008. - 896 с.
4. Сибільов М. Загальні положения регулювання відносин у сфері надання послуг за проектом нового Цивільного кодексу України //Вісник академії правових наук. - 1996. - № 4(31). - С. 108-112.
5. Селіванов В. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти. – К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2002. – 724с.
6. Керимов Д. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права).– М.: Аванта-Плюс, 2001.- 560с.
7. Гусарєв С. Юридична діяльність. Методологічні та теоретичні аспекти. – К.: Знання, 2005. - 375 с.
8. Конституційне право України /За ред. В. Тація, В. Погорілка, Ю. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999.- 376с.
9. Тімуш І. Інтегральний погляд на право: Монографія. К.: Атіка, 2009. - 282с.
10. Бігун В. Людина в праві: аксіологічний підхід. Дис… канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2004. 220 с.
11. Брюґґер В. Відображення людини у концепції прав людини /В. Брюґґер //Людина і політика. – 2003. – № 1. – С. 53-69

12.Грищук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми. - К.: Атіка, 2007. – 432с.
13. Костицький М. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: вибр. наук. праці. - Чернівці: Рута, 2009.– 576с.
14. Патей-Братасюк М.Філософія права. – Тернопіль, 2006. – 250с.
15. Козюбра М. Методологія права: концептуальні підходи //Проблеми методології сучасного правознавства. – Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. 9-10 жовтня 1996 року. - К., 1996. - С. 23.
16. Бандура О. Єдність цінностей та істини в праві. – К., Сяйво. - 2000. – 199с.
17. Нерсесянц В.С. Философия права. – М., Юристъ, 1998. — 352с.
18. Ціппеліус Р. Філософія права. Переклад 4 видання. – К., Тандем, 2000.- 300 с.
19. Патей-Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права. - К., 2010.- 273с.
20. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права (по изданию 1917 г.). - М.: Статут, 1998. – 353с.
21. Методологія приватного права. Зб. наук. праць //За матеріалами наук. теорет. конф. 30 травня 2003 року – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С.35.